Pennenstrijd over een watersnood

Een cultuur-historisch onderzoek naar de receptie van *Keert u tot Hem die slaat* (1825)

A. Kagchelland (†) en M. Kagchelland

Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis 21 (2012) 1-2, 58-68

Inleiding

Op 4 en 5 februari 1825 vond in Nederland een watersnoodramp van enorme omvang plaats. Het zwaarst getroffen werden de provincies Friesland, Overijssel, Gelderland en Noord-Holland; in mindere mate de provincies Groningen, Utrecht, Zuid-Holland en Zeeland.[1] Al snel werd door verschillende schrijvers een verhitte pennenstrijd gevoerd over de manier waarop de rampspoed moest worden geïnterpreteerd en over de remedies die werden voorgesteld.[2] Zuiver natuurwetenschappelijke/werkelijkheidsadequate interpretaties van natuurrampen kwamen nog nauwelijks voor; volgens de meeste auteurs stonden de rampzalige gebeurtenissen niet los van Gods providentiële beleid. De pennenstrijd werd geïnitieerd door de Engelsman Algernon Sydney Thelwall (1795-1863), die predikant was van de English Episcopal Church te Amsterdam. Binnen een week na de watersnood publiceerde hij: *Keert u tot Hem die slaat. Eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders; bij Gelegenheid van de tegenwoordige Overstroomingen*; een voor die tijd shockerende titel. Thelwall interpreteert de watersnood als straf van een vertoornde God – een volgens hem terechte straf die volgde op de vele zonden van het Nederlandse volk. Deze brochure was gedurende enige weken het gesprek van de dag. Er werd zelfs gevreesd voor oproer en revolutie. Het discours oversteeg al snel de concrete rampzalige aanleiding; er werd een nieuw hoofdstuk geschreven in de confrontatie tussen de vroege protestantse Réveil-beweging, waarvan Thelwall een vertegenwoordiger was, en de Verlichting in Nederland.[3] Van de bovengenoemde discussie maakten wij een bibliografische reconstructie. Analyse hiervan biedt inzicht in het culturele waardenpatroon dat zich na de Franse Tijd ontplooide en dat in de jaren daarna de samenleving in Nederland en in diverse andere Europese landen diepgaand en langdurig zou beïnvloeden.

In dit artikel staat de discussie centraal die gevoerd is naar aanleiding van Thelwalls interpretatie van de watersnood van 1825. Het gaat hierbij om de volgende vragen: wat zijn voor Thelwalls critici de aanstootgevende elementen in zijn *Keert u tot Hem die slaat*?; welke Verlichtingsprincipia liggen ten grondslag aan hun bezwaren ter zake?; met welke argumenten wordt Thelwall door zijn aanhangers verdedigd? Ook willen we nagaan of en in hoeverre het duiden van een watersnood vanuit een levens- en wereldbeschouwing een plaats kan hebben binnen het concept 'amfibische cultuur' dat Petra van Dam in haar oratie heeft gepresenteerd.[4]

Hieronder wordt eerst een beschrijving gegeven van de watersnood van februari 1825 en de charitatieve acties erna. Vervolgens besteden we aandacht aan Thelwalls *Keert u tot Hem die slaat* en een representatief deel van de receptie van dit geschrift.

De watersnood van 1825

Het najaar van 1824 en de eerste maanden van 1825 werden gekenmerkt door buitengewoon zacht, maar stormachtig weer. De noordwesterstormen van 15 november en 7 december 1824, in combinatie met extra hoge waterstanden, waren al een zware kracht-

1 Ook in het noordwesten van Duitsland vonden overstromingen plaats.

2 Zie: M.L. Allemeyer, *"Kein Land ohne Deich …!" Lebenswelten einer Küstengesellschaft in der Frühen Neuzeit* (Göttingen 2006), 15-16; J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)*. 2 dln. (Zwolle 1992), sparsa; M. Jakubowski-Tiessen, 'Gotteszorn und Meereswüten. Deutungen von Sturmfluten vom 16. bis 19. Jahrhundert', in: D. Groh, M. Kempe, F. Mauelshagen (Hrsg.), *Naturkatastrophen. Beiträge zu ihrer Deutung, Wahrnehmung und Darstellung in Text und Bild von der Antike bis ins 20. Jahrhundert* (Tübingen 2003), 101-118.

3 Zie: A. Kagchelland, M. Kagchelland, *Van dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)* (Delft 2009), 589-668.

4 P.J.E.M. van Dam, *De amfibische cultuur. Een visie op watersnoodrampen* (Amsterdam 2010), 6.

proef voor de dijken geweest. Bijzonder hevig was de noordwesterstorm van 3, 4 en 5 februari 1825 niet, maar wel uitzonderlijk lang van duur. De waterstaatkundige toestand werd nog verergerd, doordat er zich gedurende deze storm zeer hoge springvloeden voordeden. De astronomische en de meteorologische omstandigheden joegen in vereniging van krachten de waterstanden hoog op.

Door het bijzonder lang aanhouden van de noordwesterstorm was er begin februari 1825 langs de Noordzeekust en in de toenmalige Zuiderzee een grote watermassa opgehoopt en werden er al spoedig bedenkelijk hoge waterstanden genoteerd. Bovendien werd het water in de ondiepe Zuiderzee aan de oostelijke zijde extra opgestuwd door de wind, omdat het water hier niet de mogelijkheid had om op een grotere diepte terug te stromen.[5] Niet alleen het windeffect was groot, ook het astronomisch getij was ten gevolge van springtij hoog.

Op veel plaatsen waren de dijken op zo'n hoge stand van het water niet berekend en liepen over. Sommige dijken bezweken, doordat het overlopende water de binnenzijde had uitgehold. Andere dijken braken plotseling door, omdat zij na het langdurige gebeuk van de golven tijdens de najaarsstormen van 1824 zo verzwakt waren, dat ze de druk van het water niet meer konden weerstaan. Verder is vastgesteld dat op veel plaatsen de kwaliteit van de dijken te wensen overliet. Ook waren veel dijken voorzien van bouwsels die een verzwakking van de waterkering betekenden. Uiteindelijk zijn grote delen van het gebied rond de toenmalige Zuiderzee met geweld onder water komen te staan.[6]

De watersnood van 1825 heeft niet geleid tot een zogenaamd Deltaplan. Dat gebeurde pas na de overstromingsramp van 1916.[7]

Weldadigheid en menslievendheid

In totaal kwamen er bij deze ramp 800 mensen en 46.000 stuks vee om het leven. De materiële schade die deze watersnood aan Nederland toebracht, bedroeg toentertijd acht miljoen gulden. Heel snel kwam er van alle kanten hulp om de nood te lenigen, ook vanuit het buitenland.

Nauwelijks was Amsterdam bekomen van de eerste schrik, veroorzaakt door de dreigende totale overstroming, of de eerste noodkreten uit Waterland, het gebied boven Amsterdam, bereikten de stad. Al gauw kwamen de eerste vaartuigen vol mensen die gered waren de hoofdstad binnen. Op 9 februari besloot koning Willem I dat er onmiddellijk een algemene collecte door het gehele koninkrijk gehouden moest worden, om degenen die door de ramp getroffen waren zoveel mogelijk financieel en materieel tegemoet te komen.[8] De koning ging zijn onderdanen voor in milddadigheid met een royale gift van 100.000 gulden voor de leniging van de algemene nood. Ook kreeg de koning van de Staten-Generaal de beschikking over acht miljoen gulden met het doel de materiële schade, die door de stormvloed is teweeggebracht, te herstellen, een herhaling te voorkomen en de getroffenen tegemoet te komen.[9] Van alle kanten stroomden nu de giften in geld en natura binnen. Zo werd in korte tijd meer dan tien miljoen gulden bijeengebracht.[10]

Verlichting en filantropie

De grote weldadigheid in Nederland na de watersnood van februari 1825 staat niet los van de geest van de Verlichting. In het Verlichtingsdenken hangen begrippen als natuur, godsdienst, rede, vriendschap, deugd en filantropie nauw met elkaar samen.[11] Het door de weldadigheid teweeggebrachte gevoel van geluk – zowel bij de gever als bij de ontvanger – rust op de deugd, die weer voortkomt uit kennis en Verlichting.[12] De geest van die tijd werd ook tot uitdrukking gebracht door schrijvers, predikanten en dichters, die ter

5 Zie: P.H. Gallé, *Voor honderd jaren. 3, 4 en 5 februari 1825* (Amsterdam 1925).

6 Zie: F. Wieringa, *Watersnood in Waterland. De ramp van 1825* (27e uitgave Vrienden v/d Hondsbossche, kring voor Noord-Hollandse waterstaatsgeschiedenis 2010), 23-29.

7 Zie: F.D. Zeiler, '1825: de "vergeten" watersnood', *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 16 (2007), 19-26.

8 Zie KB van 9-2-1825, in: *'s-Gravenhaagsche Courant*, 18-2-1825. In een 'Kennisgeving' in de *Amsterdamsche Courant* van 14-2-1825 wordt het houden van deze algemene collecte aangekondigd voor dinsdag 15-2-1825.

9 *'s-Gravenhaagsche Courant*, 18-2-1825.

10 Zie voor de hulpverlening: Wieringa, *Watersnood in Waterland*, 29-45; F.D. Zeiler, ' "Veel menschen in bezwaren". Hulpverlening na de watersnoodramp van 1825', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 57 (2003), 219-230.

11 E. Gewin, 'De "Geest der Eeuw" en de philanthropie', *Onze Eeuw. Maandschrift voor Staatkunde, Letteren, Wetenschap en Kunst* 1 (1922), 222-247, aldaar 225.

12 Ibidem.

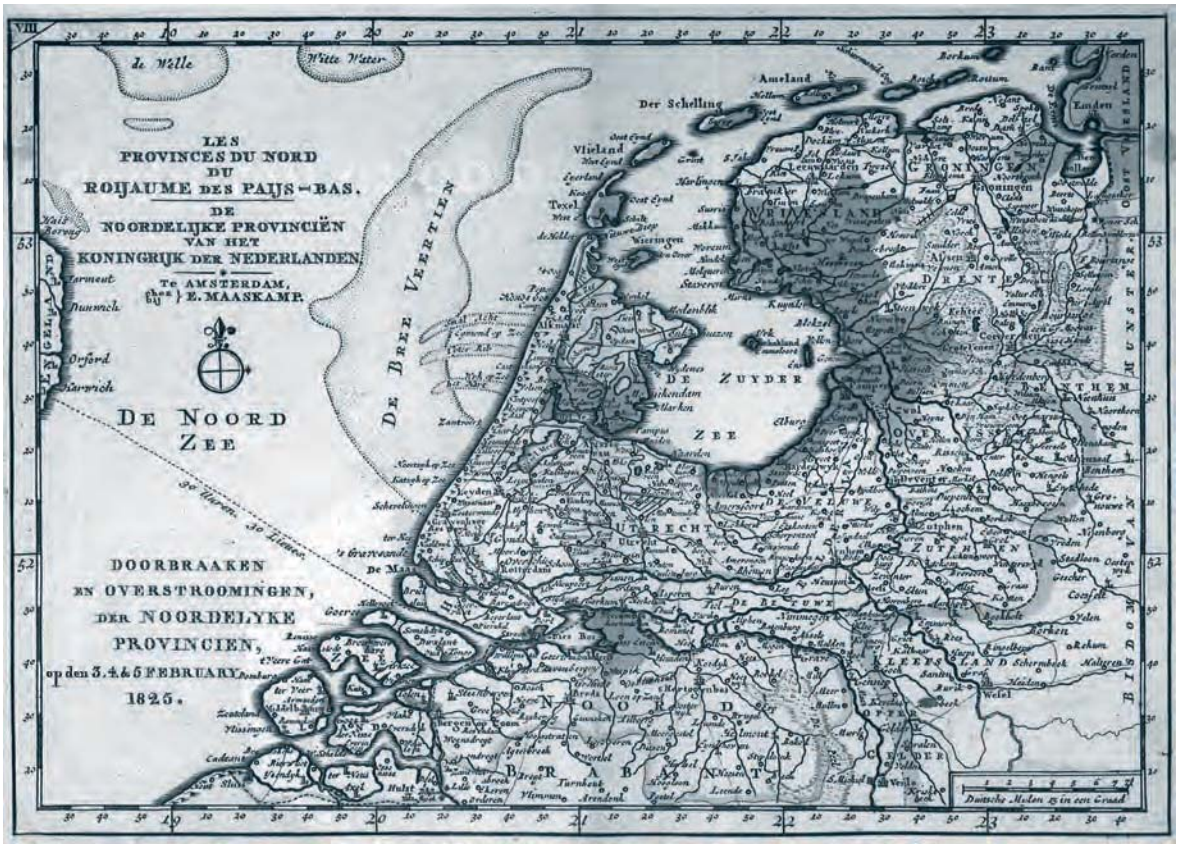

Afb. 1. Overzicht van de overstroomde gebieden na de watersnood van februari 1825. Uit: Tafereel van den Watervloed, of geschied- en zedenkundige Beschrijving der verschillende Doorbraken en Overstroomingen, welke den 3den, 4den en 5den Februarij *1825*, de Nederlanden geteisterd hebben *(Amsterdam 1825). Regionaal Archief Alkmaar, bibliotheek signatuur 37 F 73.*

ere van Nederlands milddadigheid de loftrompet staken. In hun pennenvruchten, mede bedoeld om op te wekken tot nog grotere milddadigheid, komen dan ook verschillende Verlichtingsthema's aan de orde, zoals: verdienstelijkheid, zelfverheffing, gelijkheid, broederschap, moralisme, volksopvoeding, naastenliefde, deugdzaamheid.

Domper op de loftuitingen

Op al deze en nog vele andere loftuitingen aan het adres van de milddadige gevers, werd door Willem Bilderdijk (1756-1831), dichter, universeel geleerde en voorman van het protestantse Réveil in Nederland – een christelijke opwekkingsbeweging – met verontwaardiging gereageerd. Volgens hem en zijn geestverwanten werd de weldadigheid van de deugdzame mens veel te hoog geprezen en is de visie op de mens veel te optimistisch. Bilderdijk was ontstemd door de mensenverheerlijking in de veelheid van proza, preken en poëzie, waarin voorgesteld werd alsof men met het geschonken geld een losprijs voldaan had en alsof milddadigheid de schuld voor God kon verzoenen. Toen zijn echtgenote hem enkele krantenberichten voorlas, waarin op verheerlijkende wijze werd geschreven over de weldadigheid, dichtte Bilderdijk het volgende kwatrijn, waarin hij in sterke bewoordingen toornt tegen wat hij als oneigenlijke milddadigheid beschouwt:

> Verwaten pronkery, die, als ge een aalmoes geeft
> Den Duivel 't offert en van God den dank durft vragen,
> En wie dien gruwel prijst, ontchristend Helvolk, beeft!
> De vloek is op uw gift, gy zult er 't loon van dragen.[13]

13 W. Bilderdijk, 'Onwaarachtige Gift', in: idem, *Avondschemering* (Brussel 1828), 114.

Afb. 2. "Overstrooming van den Kamperdijk, en verwoestingen door dezelve te Oosterwolde en Doornspijk aangerigt, op den 4e February 1825". Uit: J.C. Beijer, Gedenkboek van Neerlands Watersnood, in Februarij 1825 ('s-Gravenhage 1826). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Het Réveil

Het Réveil als Europees verschijnsel kan gedefinieerd worden als een godsdienstige opleving gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw, vooral binnen het Protestantisme.[14] Kenmerkend voor het Europese Réveil was de nadrukkelijke afkeer van en principiële verzet tegen de Verlichting en haar uitvloeisels, waarvan de invloed juist in het begin van de negentiende eeuw sterk voelbaar was.

In Nederland bleef het Réveil aanvankelijk goeddeels beperkt tot de aristocratische kringen in Amsterdam, 's-Gravenhage en Rotterdam, waar huiselijke bijeenkomsten tot bijbelstudie, godsdienstige stichting en gebed in zwang kwamen. Lagere sociale strata ontbraken in de aristocratische gezelschappen niet geheel, maar ze traden er niet op de voorgrond.[15]

Vanuit de kring van het opkomende protestantse Réveil in Nederland werd door met name Willem Bilderdijk en zijn leerling Isaac da Costa (1798-1860) de verlichte tijdgeest bestreden in proza en poëzie.[16] Zij bedoelden met hun frontale aanval op de doorwerkende Verlichtingsidealen een krachtige apologie van Gods waarheid en tegelijkertijd een moreel appèl aan de Nederlandse natie.

Keert u tot Hem die slaat

De aanleiding tot de uitgave van *Keert u tot Hem die slaat* was voor Thelwall gelegen in de houding, die het Nederlandse volk na de watersnood aannam. Het trof hem onaangenaam dat er in Nederland niet onmiddellijk een openbare bede- en vastendag werd uitgeroepen. Integendeel, in plaats van zich door middel van een bidstond te verootmoedigen om de verstoorde relatie met God weer te herstellen, sloegen velen zich juist in zelfverheffing op de borst (p. 4).

In Thelwalls krachtige oproep aan het Nederlandse volk tot bekering wordt de boetvaardigheid op orthodox-gereformeerde wijze verwoord, waarbij in ruime mate toepasselijke bijbelteksten geciteerd worden. Thelwall is van mening dat de ramp geïnterpreteerd moet worden als een oordeel van de wrekende God over de goddeloosheden van Nederland; allemaal zonden die volgens Thelwall voortkomen uit één bron: het vergeten van God door een volk dat zijn bestaan als zelfstandige natie juist aan Zijn almacht en liefde te danken heeft. Dat deze zonde de bron van alle andere zonden is, ziet hij duide-

14 Cf. H. Lehmann, 'Neupietismus und Säkularisierung. Beobachtungen zum sozialen Umfeld und politischen Hintergrund von Erweckungsbewegung und Gemeinschaftsbewegung', in: idem (Hg.), *Protestantische Weltsichten. Tranformationen seit dem 17. Jahrhundert* (Göttingen 1998), 81-104.

15 Cf. M.E. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865* (Amsterdam 1970), 197-198.

16 Da Costa publiceerde de bijvoorbeeld in 1823 te Leiden zijn geruchtmakende brochure *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*. Zie: A. Kagchelland, M. Kagchelland, *Dompers en verlichten*, 245-371.

lijk bewezen in de houding van het Nederlandse volk tegenover de jongste gebeurtenissen. In plaats van deze watersnood te interpreteren als een oordeel van God, schrijft men dit onheil toe aan "de ondergeschikte of natuurlijke oorzaken" (p. 6). Het is vooral om die reden dat Thelwall zich geroepen voelt om zijn stem te verheffen. In dit verband richt Thelwall zich vooral tot de predikanten, die hij ervan beschuldigt ontrouw te zijn in de bediening van hun ambt. Hij wijst erop dat zij de prediking van de wet hebben nagelaten en ook de zuivere en getrouwe verkondiging van het evangelie hebben verzuimd. Hij werpt de predikanten, door hem ook wel "moordenaren der ziel" (p. 11) genoemd, voor de voeten dat zij niet meer "den ganschen raad van God" (p. 10) verkondigen en hun stem niet meer verheffen tegen de ongehoorzaamheid aan het evangelie. Ook verwijt hij de predikanten dat zij nalaten de zonde voor te stellen als een verterend vuur en niet meer aandringen op de noodzakelijkheid van wedergeboorte, geloof en heiliging zonder welke er geen behoud is voor gevallen zondaren (p. 10). Vanwege al deze dingen vindt Thelwall het niet verwonderlijk dat God nu met Zijn oordelen Nederland getroffen heeft. Eerder verbaast hij zich erover dat God nog zoveel barmhartigheid schenkt in deze dagen van rampspoed. Thelwall ziet hierin aangetoond dat God in deze oordelen niet alleen oproept tot bekering, maar ook tot geloof in de beloften van het evangelie (p. 13).

Wanneer men een gepaste lering uit al het onheil wil afleiden, dan stelt Thelwall als godsdienstige remedie voor om te beginnen met een ootmoedige belijdenis van zonden, of met andere woorden: "Keert u tot Hem die slaat!".

Negatieve receptie van Thelwalls geschrift 1: de *Ernstige Toespraak*

De anonieme auteur van de *Ernstige Toespraak*,[17] een lidmaat van de Hervormde Gemeente te Amsterdam, is het met Thelwall eens dat God als "Eerste Oorzaak" alle tweede oorzaken in de schepping regelt, leidt en bestuurt. De schrijver erkent dat ook hij in de stormvloed het gezag van God eerbiedigt (p. 4). Maar Thelwalls opvatting dat de watersnood niets anders is dan een straf die God over het land brengt vanwege de zonden van de Nederlanders, noemt de schrijver een hoogst ongegronde en eenzijdige beschouwing van de ramp (p. 5). Naar zijn mening moet de ramp niet geïnterpreteerd worden als een straf van een vertoornd God, maar als een kastijding van een liefderijke vader. Vanwege zijn accentuering van het vaderlijke karakter van Gods kastijdingen mag het door de schrijver gehanteerde godsbeeld mild genoemd worden. Hierna krijgt Thelwall een viertal vraagstellingen voorgelegd, die dienen om hem het ongerijmde van zijn visie te doen inzien:

1. Als het waar is dat de watersnood een straf is op de zonden van Nederland, is het dan ook waar dat het afvloeien van het water een gevolg is van de bekering van de zondaren?
2. Als die zedelijke verbetering nu nog niet bereikt is, waarom is de bestraffing dan al opgehouden?
3. Wat denkt Thelwall van de polders die zo laag liggen dat het water er niet door een aflandige wind kan afvloeien?
4. Hoe is het gesteld met dat deel van ons land dat niet door de watersnood getroffen is? Zijn de bewoners van die gebieden zo veel beter en deugdzamer? En als dat niet zo is, waarom wordt hen dan het middel onthouden dat zo krachtig de zedelijke verbetering kan uitwerken?

Verrassend is de wending die de auteur nu in zijn geschrift aanbrengt. Hij richt zich op het in zijn oog positieve van de rampspoed: "Ik ga verder en beweer, dat de storm en de watervloed, die ons de Majesteit Gods verkondigen, eene hoogst weldadige en zegenrijke strekking hebben" (p. 7). Zelfs in meer dan één opzicht beschouwt de schrijver de ramp als een zegen. Na de hete en vochtige zomer van 1824 was een gewone wind niet toereikend om de lucht van schadelijke dampen te zuiveren en ze te verdunnen. In de voor-

17 Volledige titel: *Ernstige Toespraak van een Lidmaat der Hervormde Gemeente te Amsterdam, aan A.S. Thelwall, over het Ongepaste, Ontijdige, Onregtzinnige, Onware en Onchristelijke van zijne zoogenaamde Christelijke Opwekking aan de Nederlanders, en bijzonder over zijne ongegronde Beschuldiging van de Hervormde Predikanten* (Amsterdam 1825).

stelling van de anonymus is dankzij de storm de dampkring gezuiverd. Ook werden de akkers en de weilanden al enige jaren geplaagd door ongedierte. Het is aan de overstroming te danken, zo stelt de schrijver, dat Nederland van die plaag verlost is.

Negatieve receptie 2: het *Hartelijk Woordje*

"Wee hem! die de pen opnam, om zoo onbetamelijk iets te schrijven", zo uit de anonieme schrijver van het *Hartelijk Woordje*,[18] die evenals de auteur van de *Ernstige Toespraak* een lidmaat is van de Hervormde Gemeente te Amsterdam, zijn ongenoegen na het lezen van *Keert u tot Hem die slaat*. Met geen van de door Thelwall genoemde zedelijke en godsdienstige misstanden in de Nederlandse samenleving is de schrijver het eens. Dit lidmaat van de Amsterdamse Hervormde Gemeente verdedigt de door Thelwall aangevallen predikanten.

Bij al zijn tegenwerpingen komt de schrijver niet verder dan de verklaring dat het volgens hem onmogelijk is, dat God onschuldige mensen slaat vanwege enkele godloochenaars onder de Amsterdammers, die bovendien zelf gespaard werden.[19] Daarbij spant de schrijver zich in om niet de indruk te wekken dat hij de ramp speciaal als een straf op de zonden van de getroffenen ziet. Zijn oordeel over Thelwalls brochure formuleert de schrijver door heel zijn pamflet heen in negatieve, kwetsende en beledigende bewoordingen, waarbij hij herhaaldelijk openlijk zijn twijfel uitspreekt over het gezond verstand van de Engelsman. De anonymus houdt Thelwall voor dat hij zich met zijn pamflet de haat van overheden en een gehele natie op de hals heeft gehaald (p. 7). Het *Hartelijk Woordje* wordt afgesloten met het advies aan Thelwall om zijn "schandelijk schotschrift" (p. 13) in te trekken en het land te verlaten, waar geen gehoor gegeven wordt aan zijn drogredenen (p. 14).

Tenslotte moet worden opgemerkt dat een alternatieve interpretatie van de watersnood door de schrijver niet gegeven wordt; hij laat het bij een afwijzing van de straf-op-de-zonde-theorie en het uiten van personaliteiten jegens de vreemdeling Thelwall.

Negatieve receptie 3: *Een Woord aan den Predikant A.S. Thelwall*

Volgens de anonieme auteur van het in het tijdschrift *De Weegschaal* geplaatste artikel 'Een Woord aan den Predikant A.S. Thelwall; en iets over den Watersnood'[20] is er geen vraagstuk dat in de tijd die verstreken is sinds de watersnood meer algemeen besproken is, dan dit: of de stormen en watervloeden die Nederland geteisterd hebben als straffen en oordelen van de over de zonden van het volk verbolgen Voorzienigheid beschouwd dienen te worden, of dat men ze als gewone of buitengewone natuurverschijnselen moet zien? (p. 99). Op cynische toon merkt de auteur op dat er niet lang naar een antwoord gezocht hoeft te worden, want men vindt die reeds in Thelwalls *Keert u tot Hem die slaat*, een vanuit "een zeer onchristelijke geest" (p. 104) geschreven "prulschrift" (p. 100).

De zonden van het Nederlandse volk die Thelwall in *Keert u tot Hem die slaat* noemt, kwalificeert de auteur als bedroevend en beklagenswaardig en hij twijfelt er niet aan of ze zullen het Opperwezen mishagen. Hij gelooft echter niet dat uit rampen en onheilen die over bijzondere personen en bevolkingsgroepen komen, geconcludeerd kan of mag worden dat ze onzedelijker of strafwaardiger zijn dan anderen (p. 111). Hij acht het zelfs niet onwaarschijnlijk dat het huidige onheil later een zegening zal blijken te zijn. Hoewel de auteur in de ramp een kastijding van de liefhebbende God ziet – deze visie wijst op een verlicht godsbeeld – neigt hij ook naar een natuurwetenschappelijk interpretatiekader. In het tweede deel van zijn artikel komt de interpretatie van de ramp als een gewoon natuurverschijnsel steeds sterker naar voren. Hij merkt bijvoorbeeld op dat het even verkeerd is om beschuldigingen en lasteringen uit rampen af te leiden, als om niet de nodi-

18 Volledige titel: *Hartelijk Woordje van een' Lidmaat der Hervormde Gemeente te Amsterdam, aan den zich noemenden A.S. Thelwall, Predikant bij de Engelsche Episcopale Gemeente te Amsterdam, en Schrijver van eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders, ten Titel voerende: Keert u tot Hem die slaat* (Amsterdam 1825).

19 De schrijver meent ten onrechte dat Thelwall in *Keert u tot Hem die slaat* hoofdzakelijk de Amsterdammers op het oog heeft en niet het gehele Nederlandse volk.

20 *De Weegschaal* 1825, nr. 3, 93-129. Als motto draagt het artikel de woorden van Lukas 13:2-3: "Meent gij, dat dezen Schuldenaars en Zondaars geweest zijn boven alle menschen? – Ik zeg u, neen ze".

Afb. 3. "Gezicht op de overstroomde landen in de gemeente Wolvega". Uit: J.C. Beijer, Gedenkboek. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

ge beveiligende en preventieve maatregelen tegen mogelijk toekomstig onheil te nemen. Bij dit laatste heeft de schrijver vooral de dijken op het oog. In het verlengde van zijn natuurwetenschappelijke zienswijze ligt de door de auteur voorgestelde remedie tegen toekomstige onheilen: de Nederlandse dijken moeten opgehoogd en in goede conditie gehouden worden.

Negatieve receptie 4: N. Swart, *Leerrede, over het Ongepaste der Bepaling van Gods Oogmerken*

"Inzonderheid riekt het naar liefdeloozen hoogmoed, wanneer (...) een vreemde zich met onze bittere droefheid te ontijdig mengt", zo klinkt het op zondag 27 februari 1825 van de kansel van de remonstrantse kerk te Amsterdam.[21] Aan het woord is de predikant Nicolaas Swart (1779-1843). In zijn leerrede gaat hij in op het volgens hem ongepaste om de geheimen van God in het algemeen en Zijn bedoeling met de watersnood in het bijzonder te willen doorgronden. Het valt Swart op dat degenen die dat wel doen meestal straf als doel aan de bezoekende God toeschrijven. Swart schrikt in zijn leerrede duidelijk terug voor de straf-op-de-zonde-idee; hij is ervan overtuigd dat de menselijke rede tekort schiet om Gods plannen met mens en wereld te kunnen begrijpen.

Hoewel hij zich om bovenstaande reden niet in dergelijke beschouwingen wil begeven, houdt hij zijn toehoorders toch voor, "dat God Zijne kinderen ook tot zegen bezoekt, dat Hij zelfs tuchtigt, die Hij liefheeft, dat wij geboden worden ons te verheugen en te verblijden, wanneer wij in velerlei verzoeking vallen, wetende dat de beproeving lijdzaamheid werkt" (p. 204).[22]

Bij nadere beschouwing van Swarts leerrede blijkt dat hij de watersnood niet alleen verklaart als een bovennatuurlijk ingrijpen van God, maar hiervoor ook natuurlijke oorzaken aanwijst. Ter nadere adstructie van deze symbiose in zijn opvattingen houdt Swart zijn publiek voor dat men alle aardse gebeurtenissen en in het bijzonder alle verschijnselen, veranderingen en omwentelingen in de natuur, natuurwetenschappelijk, maar ook godsdienstig kan beschouwen. De natuurwetenschappelijke beschouwingswijze vindt hij niet minder gegrond, geoorloofd en nuttig dan de godsdienstige invalshoek. Alles

21 N. Swart, 'Leerrede, over het Ongepaste der Bepaling van Gods Oogmerken, wanneer Hij een Volk met Rampen bezoekt, en het Christelijk Gebruik, van de nu onlangs bij ons geledene, tot Stichting en Troost, te maken', *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1825, 2e stuk, 201-215, aldaar 210.

22 Cf. Jakobus 1:2-3.

op deze wereld staat immers in een vast verband; alles heeft zijn natuurlijke oorzaken en gevolgen; alles wordt naar algemene en onveranderlijke wetten, volgens ingeschapen eigenschappen geregeerd (p. 206). Swart trekt hieruit de conclusie dat wij ten aanzien van de natuurwetenschappelijke en godsdienstige beschouwing van de gebeurtenissen naast het doen van het ene, het andere niet behoeven noch behoren na te laten (p. 209). Daarom moet het nutteloos onderzoek en allerlei ongegronde uitspraken betreffende elke ramp, die God over een land of volk heeft toegelaten, veroordeeld worden (p. 210).

Swart had met zijn leerrede vooral het zielenheil en de morele verbetering van zijn toehoorders en van zijn lezerspubliek op het oog. De eerste les die zij uit de watersnood moeten leren, is verootmoediging voor God. Daarbij dienen de omstandigheden die voor allen een vaderlijke bezoeking inhouden, ook gevoelens van dankbaarheid, blijdschap, lijdzaamheid en de drang naar volmaaktheid te wekken (p. 215).

Positieve receptie van *Keert u tot Hem die slaat* 1: H., *Openlijke Dankbetuiging*

Ondanks alle kritiek vormde zich rond Thelwall toch een kring van sympathisanten, bestaande uit mensen van allerlei rang en stand. Een deel van die sympathisanten behoorde tot de beweging van het vroege protestantse Réveil.

H., een "Lid der Protestantsche Kerk", schaart zich in zijn *Openlijke Dankbetuiging* volledig achter Thelwall en zijn brochure.[23] Volgens H. komen er zeker ook nuttige en zegenrijke stormen en onweersbuien voor, maar wanneer die grote verwoestingen veroorzaken, zijn het oordelen en straffen van God, opvoedingsmiddelen, "tuchtroeden uit het wapenhuis des Almagtigen" (p. 9). H. zet zich af tegen de "wijsgeren", die ontkennen dat God met de watersnood Nederland heeft willen straffen en dit alles aan natuurlijke oorzaken proberen toe te schrijven, waarmee ze de "Alregeerder uit het wereld-bestuur, en de vreeze Gods uit de harten der menschen" (p. 10) willen verbannen en de Voorzienigheid trachten te ontwapenen. Het is volgens de schrijver volkomen terecht dat Thelwall naar aanleiding van de stormwinden en watervloeden, die straffen en oordelen van God zijn, oproept tot beteugeling van de algemene afwijking van het zedelijke en godsdienstige leven (p. 11). Hoewel H. zijn openlijke dank wil betuigen voor wat Thelwall heeft gepubliceerd, vindt hij dat de Engelsman ten aanzien van de predikanten wat genuanceerder had mogen oordelen (p. 11). Ook voor H. is er maar één remedie: algehele bekering van hart en leven van de Nederlandse natie.

Positieve receptie 2: L***., *Een Woord tot Verdediging en Staving*

Al direct aan het begin van haar pamflet *Een Woord tot Verdediging en Staving*[24] verklaart L***.,[25] dat zij *Keert u tot Hem die slaat* beschouwt als een geschrift, dat geheel overeenkomstig het Woord en de bedoeling van God is geschreven en dat niets anders dan waarheid bevat (p. 3). Juist omdat verreweg de meeste mensen niet zo gunstig over Thelwalls publicatie oordelen, wil de schrijfster gevolg geven aan haar innerlijke drang om het voor Thelwall en zijn geschrift op te nemen. Zij is het volkomen eens met Thelwalls interpretatie van de watersnood en de door hem daaraan gekoppelde remedie. Ook zij gelooft dat God in de ramp Zijn "strafoefeningen" (p. 4) toonde om Zijn afgeweken schepselen te vermanen. De schrijfster karakteriseert de tijd waarin zij leeft als een tijd waarin het bijna tot de hoogste trap van zedeloosheid en godsdienstig verval schijnt gekomen te zijn en roept in navolging van de Engelsman haar lezers op zich tot God te wenden.

23 Volledige titel: H., *Mijne Openlijke Dankbetuiging aan den Eerwaarden Heer A.S. Thelwall voor zijne Welgemeende en Hartelijke Opwekking, met betrekking tot den jongsten Watersnood in het Koningrijk der Nederlanden* (Rotterdam 1825). Het geschrift is gedateerd op 20 maart 1825.

24 Volledige titel: L***., *Een Woord tot Verdediging en Staving van het Geschrift van den Eerwaarden Heer A.S. Thelwall, en ter Wederlegging der zoogenoemde Ernstige Toespraak van een Lidmaat der Hervormde Gemeente te Amsterdam* (Amsterdam 1825).

25 Volgens J.C. Rullmann is de godsdienstonderwijzeres mej. C. van der Sluis de schrijfster van dit pamflet, zie: J.C. Rullmann, *Keert u tot Hem die slaat. Thelwall's Christelijke Opwekking aan de Nederlanders bij gelegenheid van de overstroomingen in februari 1825. Na honderd jaren opnieuw uitgegeven en van een historische toelichting voorzien* (Amsterdam 1925), xxxi. Gezien het titelblad betreft het hier in ieder geval een "Lid van het Protestantsch Kerkgenootschap".

Positiever receptie 3: K. Meyer, *De Dwazen verachten Wijsheid en Tucht*

K. Meyer schreef zijn pamflet *De Dwazen verachten Wijsheid en Tucht*[26] vanuit zijn grote verontwaardiging over de spotschriften die anonieme auteurs in reactie op *Keert u tot Hem die slaat* geschreven hebben, – Meyer doelt hier in het bijzonder op de *Ernstige Toespraak* en het *Hartelijk Woordje*. Meyer deelt Thelwalls visie op de rampspoedige gebeurtenissen en vindt dat de Engelse missionaris "een woord, zeer gepast tot waarschuwing en vermaning" (pp. 1-2) gesproken heeft. Alle beschuldigingen die de tegenschrijvers in hun "schandelijke smaadschriften" (p. 12) aan het adres van Thelwall hebben geuit, worden door Meyer ongegrond verklaard. De schrijver hoopt dat *Keert u tot Hem die slaat* iedere lezer zal bemoedigen en tot ware boetvaardigheid en ootmoed zal opwekken (p. 13).

Bilderdijks visie in 'Op eene Christelijke Opwekking' en 'Na den Watervloed'

Temidden van de storm die als reactie op *Keert u tot Hem die slaat* was opgestoken, dichtte Bilderdijk 'Op eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders by Gelegenheid der Overstroomingen',[27] waarin hij het zonder enige restrictie voor zijn geestverwant opneemt.

Bilderdijk richt zich bemoedigend tot de Engelse missionaris en zet voor hem uiteen, waarom het Nederlandse volk zijn opwekking om zich te keren tot Hem die slaat niet wil horen:

> Ach, Godstolk, 't is vergeefs de boetbazuin gesteken:
> Dit volk is Neêrlands volk, Jehovaas lust, niet meer.
> 't Is de afgezakte heff' van alle wareldstreken,
> Die God noch Christendom, geweten kent noch eer.

Volgens Bilderdijk strafte God het in zonden weggezonken Nederland met het water, waaruit het zelf is voortgekomen. Maar het spreken van God door de watersnood en bij monde van Zijn gezanten wordt door de Nederlanders niet gehoord: ze zetten moedwillig hun zondige leven voort alsof er niets gebeurd is. Thelwall wordt door de dichter aangespoord om door te gaan met waarschuwen en het moreel afgedwaalde volk terug te roepen naar het rechte pad.

In diezelfde tijd heeft Bilderdijk ook in zijn gedicht 'Na den watervloed'[28] de hoogmoed van de verlichte mens, de slaande hand van God en de noodzaak van bekering aan de orde gesteld. Zich richtend tot de Nederlandse natie hekelt Bilderdijk haar hoogmoed en gevoelens van autonomie.

Bilderdijks interpretatie van de watersnood in brieven

Het is duidelijk dat Bilderdijk in bovengenoemde gedichten naar voren treedt als een verdediger van Thelwalls straf-op-de-zonde-theorie. Het is daarom opmerkelijk dat hij in enkele contemporaine brieven watersnoden niet in de eerste plaats duidt als straf van God om zondaren tot inkeer te brengen, maar van dit soort natuurverschijnselen juist een fysische verklaring geeft, die hij vervolgens weer bevestigd ziet door de Apocalypse.[29] Overigens komt een dergelijke ambivalentie wel vaker voor in het denken van Bilderdijk.

In een brief van 14 november 1824 aan zijn geestverwant Isaac da Costa, waarin hij het heeft over misoogsten, plagen, de toestand van de dijken en watersnoden in het algemeen, merkt Bilderdijk op dat men niet alleen de slaande hand van God niet meer wil erkennen, maar ook het gezond verstand afgezworen lijkt te hebben door niet te willen begrijpen, "dat uit zelfs bloot physique oorzaken deze watersnooden steeds toenemen

26 Volledige titel: K. Meyer, *De Dwazen verachten Wijsheid en Tucht. De Christelijke Opwekking van den Weleerw. Heer A.S. Thelwall, tegen derzelver Bestrijders openlijk verdedigd* (Amsterdam 1825).

27 In W. Bilderdijk, *Nieuwe Vermaking van M'. Willem Bilderdijk* (Rotterdam 1829), 109-110.

28 In W. Bilderdijk, *Oprakeling. Later Dichtstukjens van Mr. Willem Bilderdijk* (Dordrecht 1826), 37-43.

29 Cf. J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (Hilversum 1998), 569.

moeten".[30] Onder deze natuurlijke oorzaken verstaat Bilderdijk het dichtslibben van rivieren en het toenemen van de watermassa's die met grote kracht van de bergen afstromen.

Eenzelfde symbiose van theologische en natuurwetenschappelijke beschouwingen komt voor in de brief die Bilderdijk op 10 februari 1825 aan Da Costa schreef. In deze brief stelt Bilderdijk ten aanzien van het Nederlandse volk eerst het volgende vast: "En nog erkent men Gods slaande hand niet!".[31] Vervolgens brengt Bilderdijk enkele astronomische, weer- en waterstaatkundige beschouwingen in verband met de watersnood naar voren: "Met dat alles begint men, naar 't schijnt, eenigzins in te zien dat de maankringen en dus ook de jaarkringen (...) korter worden waardoor dan de afstand der maan tot ons korter, en dus de massa van het water hooger wordt, maar nog begrijpt men niet dat dus 't evenwicht van kracht tusschen onze *dijken en waterwerken* en *die vloeistof* verbroken is en dus Holland bezwijken moet. En tevens doet men alles om de kracht die de samenhang nog geeft, nog weg te nemen door 't graven van kanalen".

In een brief van 17 februari 1825 aan dezelfde adressant geeft Bilderdijk opnieuw verschillende fysische verklaringen voor de watersnood. Zo is het doorbreken van de Noord-Hollandse dijken volgens Bilderdijk te wijten aan de verstoorde "samenhang van den weeken grond, eertijds door de wateren der ontzachlijk veel meeren (die nu droog gemaakt zijn en holten maken) gesteund, en steeds meer en meer door kanalen gebroken".[32] Betreffende de oorzaak van de watersnood wil Bilderdijk dus naast het handelen van God ruimte laten voor de menselijke verantwoordelijkheid.[33]

Besluit

Resumerend kan ten aanzien van de algemene verontwaardiging die ontstond na het verschijnen van *Keert u tot Hem die slaat* worden opgemerkt dat deze herleid kan worden tot één fundamentele reactie: de weerstand tegen zijn invulling van de straf-op-de-zondetheorie als interpretatie van de februariramp van 1825 en de manier waarop hij de godsdienstige remedie, die hij naar aanleiding van die watersnoodramp voorstelde, heeft geformuleerd.

De bedenkingen zijn ten dele geformuleerd in sterke bewoordingen en met gebruikmaking van personaliteiten, die vooral neerkomen op verlicht-christelijke reacties tegenover het in dezen gepronconceerde orthodox-gereformeerde standpunt van Thelwall. Het verschil in interpretatie van de watersnood van 1825 tussen de vertegenwoordigers van de Verlichting en de kring van het in die tijd opkomende protestantse Réveil is te herleiden tot een verschil in mensbeschouwing en een verschil in godsvoorstelling. De verlichte schrijvers zijn ervan overtuigd dat het juiste gebruik van de rede door de autonome mens vanzelf leidt tot zedelijke verbetering. De vertegenwoordigers van het Réveil stellen daartegenover dat de mens, die door de zondeval geheel bedorven is, de wil en het vermogen niet meer heeft om het goede te doen; alleen door wedergeboorte en bekering kan de mens komen tot vernieuwing van zijn ethos en levenspraktijk. Wat het verschil in godsvoorstelling betreft, kan worden gesteld dat binnen de kring van het vroege protestantse Réveil de gedachte leefde dat de watersnood als een oordeel van God over Nederland beschouwd moest worden. Verlichte opinies daarentegen worden gekenmerkt door de weigering om de watersnood te beschouwen als teken van de toorn van God – juist op grond van hun godsvoorstelling waarin het denkbeeld van God als een God van liefde dominant is. Thelwalls remedie werd door verschillende tegenschrijvers gesteund, voorzover het zijn oproep tot bekering en gedragsverandering ten goede betrof. Het Verlichtingsdenken waarin de opvoedbaarheid van de mens een belangrijke plaats innam, ging er vanuit dat tuchtiging of kastijding inderdaad zal leiden tot morele verbetering; het straftheoretische denken was dienaangaande niet zo optimistisch gestemd. Zowel van de kant van het vroege protestantse Réveil als van verlichte zijde hebben de schrijvers bij hun lezerspubliek op bekering of morele verbetering als remedie tegen rampen aangedrongen.

30 Bilderdijk aan Da Costa, 14-11-1824, in: W. Bilderdijk, *Brieven*, dl. IV (Rotterdam 1837), 182-185, aldaar 183.

31 Bilderdijk aan Da Costa, 10-2-1825, Bilderdijk-Museum, hs. F21-2.

32 Bilderdijk aan Da Costa, 17-2-1825, in: Bilderdijk, *Brieven*, dl. IV, 195-199, aldaar 196.

33 Hieruit blijkt dat men in orthodoxe kringen de eigen verantwoordelijkheid inzake natuurrampen zoals de watersnood van 1825 zeker niet afwees. Contra F.D. Zeiler, die in '1825: de "vergeten" watersnood' op p. 21 t.a.v. straftheoretische interpretaties stelt: "Een deel van de reacties bestond vervolgens ook onvermijdelijk uit het afwijzen van de verantwoordelijkheid en het afschuiven ervan op anderen, inclusief de hemelse gerechtigheid".

Als aanhangers van de straftheorie geloofden Thelwall en zijn geestverwanten dat de vertoornde God de mensen gestraft heeft met de watersnood vanwege hun zonden. Zij beklemtoonden daarbij dat God met Zijn straf een verder reikende doelstelling had, namelijk: door met de straf correctief op te treden, wilde Hij de mens leiden tot een hoger niveau van godsdienstig leven om die mens uiteindelijk ertoe te brengen dat hij zich bekeert tot zijn Schepper, waardoor de verstoorde relatie met God weer in evenwicht wordt gebracht. Ook enkele van de hier opgevoerde tegenstanders van de straftheorie die ervan overtuigd waren dat God de mens hooguit kastijdt en zeker niet straft, interpreteerden het optreden van God ten tijde van de watersnood als een zedelijke en godsdienstige educatie van de gelovigen. Uitgaande van een mild godsbeeld, waarin het liefdevolle vaderschap van God veel nadruk kreeg, betoogden zij dat de goddelijke tuchtigingen uitsluitend een opvoedkundige functie hadden. Kortom: de straftheorie is juridisch-medisch van aard, terwijl in de verlichte visie de tuchtiging of kastijding uitsluitend medisch werd opgevat.

Enkele schrijvers, zoals Swart, verklaren de watersnood niet alleen als een bovennatuurlijk ingrijpen van God, maar wijzen hiervoor ook natuurlijke oorzaken aan.

In de hier gepresenteerde verdedigingsgeschriften treedt de straf-op-de-zonde-theorie sterk naar voren. Bij de auteurs van deze geschriften was een min of meer hard godsbeeld inherent aan hun visie: God slaat ons vanwege onze zonden. Deze schrijvers hadden vooral het geestelijk welzijn en de bekering van hun lezerspubliek op het oog. Sommige auteurs, zoals Bilderdijk, lieten naast de straftheorie ook ruimte voor natuurlijke oorzaken van de watersnood; er wordt daarbij gewezen op de menselijke verantwoordelijkheid.

In haar "*Kein Land ohne Deich …!*" gaat Marie Luisa Allemeyer uitgebreid in op de religiositeit en de mentaliteit van de kustbewoners.[34] Zij haalt daarbij een groot corpus stormvloedliteratuur aan van de hand van predikanten. Zij wijst er op, dat stormvloeden regelmatig als straf van God geduid werden. Naarmate in de techniek van dijkaanleg verbeteringen worden toegepast, verdwijnt ook het straftheoretisch karakter van de duidingen van de watersnoden en komt daarvoor in de plaats de natuurwetenschappelijke of werkelijkheidsadequate verklaring, zoals wij die in 1825 in ons land ook al zien optreden.

In navolging van Greg Bankoff onderscheidt Petra van Dam in haar oratie een drietal groepen omgangsstrategieën met betrekking tot natuurrampen: "1) preventieve strategieën, 2) strategieën die de materiële invloed van overstromingen minimaliseren, en 3) strategieën die de psychologische stress verminderen".[35] De eerste twee groepen van deze strategieën kunnen onder één sociaal-economische noemer worden gebracht, waarbij de mens ten aanzien van rampen actief en pragmatisch optreedt. De derde groep is van geheel andere aard en kan naast de eerste twee zorgen voor enige verwarring: er wordt hier namelijk een psychologisch-pragmatisch handelen gesuggereerd, terwijl er tegelijkertijd een religieuze lading aan wordt toegevoegd. Nu is het in geloofszaken zo, dat de houding van eerbiedige gehoorzaamheid en hoopvol vertrouwen op God niet iets is, wat van de mens uitgaat. Het is veeleer iets dat ervaren wordt als een gave van God. God neemt zelf het initiatief bij ons geloven, zoals A. Weiser dat kernachtig samenvat: "Im Sinne des Alten Testaments ist Glaube stets reactio des Menschen auf die primäre actio Gottes".[36] Het passieve element bij de mens neemt hier een wezenlijke plaats in. Overtuigd worden door het goddelijke is iets wat aan ons gebeurt en is niet een actieve keuze die als keuze gerechtvaardigd moet worden. Binnen het kader van onze bijdrage gaat het inzake de watersnood van 1825 om 'bekering van hart en leven' (zo de dompers) en om 'zedelijke verbetering' (zo de verlichten) van de mens. Vanuit de persoonlijke overtuiging en de houding van gehoorzaamheid wordt de desbetreffende mens in staat gesteld om de ramp te verwerken. De derde groep is met de formulering "strategieën die de psychologische stress verminderen" daarom niet echt een omgangsstrategie te noemen. Wij suggereren om hier te spreken van *berustend aanvaarden*.

34 Allemeyer, *"Kein Land ohne Deich …!"*, 295-316, 388-389.

35 Van Dam, *Amfibische cultuur*, 6.

36 A. Weiser, 'Der alttestamentliche Begriff πιστεύω', in: *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament* (Stuttgart 1959) dl. VI, 182-199, aldaar 182.